

Troyacademy 5 (2), 259-272, 2020
Geliş/Received: 24.07.2020 • Kabul / Accepted: 17.09.2020
doi: <https://doi.org/10.31454/usb.773212>

Kafkasya'dan Türkiye'ye: Devamlılık, Entegrasyon ve Direnç Süreçleri Bağlamında Adıgeler

Sine YALÇINKAYA *

Öz

Dünya tarihinin büyük sürgünlerden biri şüphesiz “Çerkes Sürgünü”dür. Dünyanın dört bir tarafında, geçmişten gelen gelenek ve göreneklerini devam ettirmeye çalışan Çerkesler, başta Kafkasya'da kalan soydaşları olmak üzere, farklı ülkelerde yaşayan soydaşlarıyla iletişim halindedir. Günümüzde Kafkasya'ya geri dönüşler vaki olsa da birçok Çerkes, doğdukları ülkelerde yaşamayı tercih etmektedir. Kafkasya'dan ayrılan Çerkes toplumlari, buldukları ülkelerin dillerine ve kültürlerine intibak etmişlerse de kendi kültürlerini de asgari düzeyde de olsa korumuştur. Türkiye bağlamında konu ele alındığında şu durum ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de yaşayan Çerkesler, dillerini ciddi seviyede kaybetmiştir. Bu kayıp bilhassa yaşı yirmiden küçük olanlarda oldukça ileri noktalardadır.

Bu çalışma, Türkiye Çerkeslerinin kısa tarihini ve—genel kategori olarak da— topluma entegre oluş süreçlerini konu edinmektedir. Çalışma Türkiye'deki Çerkeslerin yoğun olarak bulunduğu yerlere odaklanmaktadır. Bu bağlamda Çerkeslerin aidiyet, kimlik ve dil bilme durumları tespit ve tahlil edilmeye çalışılmaktadır. Çerkes kimliğini taşıyan bir grup olan Adıgeler ekseninde konu detaylandırılmakta olup, onların devamlılık, entegrasyon ve direnç özellikleri analitik bir çerçevede ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sürgün, Aidiyet, Kimlik, Kültür, Devamlılık-Entegrasyon-Direnç Mekanizmaları.

From Caucasus To Turkey: Adiges In The Context of Continuity, Integration and Resistance Processes

Abstract

One of the greatest exiles in the history of the world is undoubtedly the “Circassian exile”. Circassians all over the world who try to maintain their traditions and customs comes from the past are in contact with their descendants living in different countries, especially their descendants who remain in the Caucasus. Today, many Circassians prefer to live in the countries where they were born, even though there are little groups went back to the Caucasus. Although Circassian societies leaving the Caucasus have adapted to the languages and cultures of the countries they are in, they have preserved their cultures at the minimum level. When the subject is taken into consideration in the context of Turkey, the following situation arises. Circassians living in Turkey have lost their language severely. This loss is very advanced, especially in those younger than twenty.

This study focuses on the short history of the Circassians of Turkey and—as a general category— their integration into society. The study focuses on the places where Circassians in Turkey are heavily

*- Yüksek Lisans öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü-Ortadoğu Araştırmaları, sineylcnkaya@gmail.com

settled. In this context, it is attempted to determine and analyze the belonging, identity and linguistic status of Circassians. The subject is elaborated on the axis of the Adiges, a group bearing the identity of Circassian, and their continuity, integration and resistance characteristics are discussed in an analytical framework.

Keywords: Exile, Belonging, Identity, Culture, Continuity-Integration-Resistance Mechanisms.

GİRİŞ

Çerkeslerin kökeni Kuzeybatı Kafkasya'ya dayanmaktadır. (Bram, 1999: 205). Ruslarla yapılan savaşlara bağlı olarak, Kafkasyada yaşayan bu halkın büyük bir bölümü 1850'li yıllardan itibaren Osmanlı topraklarına sürgün edildiği bilinmektedir. Öyle görünüyor ki; Çerkesler bu yeni yurtlarında kendi kültürel ve tarihî köklerine de yaslanarak, devamlılık, entegrasyon ve direnç tarzında üç boyutlu sosyo-kültürel tavır geliştirmişlerdir.

Osmanlı Devleti'ne kalabalık gruplar halinde sürgün edilen Çerkesler, devletin farklı noktalarında iskân edilmeye çalışılmıştır. Özellikle 1860 yılı itibariyle Rumeli'deki Müslüman sayısında önemli bir artış yaşanmış ve bu artışın şüphesiz en büyük nedeni Tatar ve Çerkez sürgünüdür. (Karpas, 2019;173) Çerkeslerin Balkanlara yerleştirilmesinin tarihsel amaçlarından biri bölgedeki Müslüman nüfusunun arttırılarak bölge halkının bu coğrafyada çıkartıkları milliyetçilik hareketlerinin etkisinin ve çerçevesinin azaltılmasıydı. Bu durum da—tahmin edilebileceği gibi—bölgede ayrılıkçı faaliyetler gösteren gruplar tarafından hoş karşılanmazdı.

Öte yandan, Balkanlara yerleştirilen Çerkesler, Kafkasyadaki birtakım geleneklerini bırakamamış; savaşçı özelliklerini bu bölgede de devam ettirmeye çalışmış ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için bölgede tarım ve hayvancılıkla uğraşan yerleşik köy halkına saldırdığı, Osmanlı'nın bu saldırıları durdurabilmek için kuvvet kullanmak zorunda kaldığı bilinmektedir. (Karpas, 2019; 185-186). Çerkeslerin bu savaşçı özellikleri bölge halkı ile Çerkesler arasında olumlu ilişkiler geliştirmesini engelleyen âmiller arasında yer alır. Bunlara bağlı olarak, Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını elde eden Balkan milletleri, takip eden bağımsızlık süreçlerinde bölgeye yerleştirilmiş bulunan, içlerinde Çerkeslerin de olduğu Müslüman grupları göçe zorlamıştır. (Karpas, 2019; 184)

Türkiye Cumhuriyeti ile beraber süreç şu şekilde devam eder: Genç Cumhuriyet, Osmanlı'dan kalan sosyal ve ekonomik sorunları üstlenerek zor şartlar altında ülkeyi idame ettirmeye çalışır. Bu zorlu şartlara Milli Mücadele dönemindeki Çerkez Ethem Olayı ile eklenen bir tür "ötekileştirme" tutumu—öyle görünüyor ki— toplumda Çerkeslere bakış açısını bir dereceye kadar etkilemiştir. (Besleney, 2016: 99).

Bu tarihî ve sosyo-psikolojik şartlar, Çerkeslerin dillerini öğrenebilecekleri, Çerkezce eğitim alabilecekleri bir ortam oluşmasını bir şekilde engellediği görülmektedir. Aynı şekilde, ülkede yaşayan farklı etnik kimliklere duyulan zımnî/ açık kaygı yeni kurulan Türkiye

Cumhuriyeti devletinin milliyetçi politikalarının temel parametrelerini oluşturduğu söylenebilir. Nitekim kuruluştan çok partili döneme geçinceye kadarki süreçte tek parti iktidarında milliyetçilik politikaları çeşitli alanlarda uygulamaya konulmuştur. (Serter, 2017: 29).

Bu çalışma özellikle Amasya, Çanakkale ve Çorum'da bulunan Çerkes köyleri araştırılarak kaleme alınmıştır. Bölgedeki Çerkes köylerinde yaşayanlar ve büyük şehirlere göç eden birçok Çerkes ile mülakatlar yapılmıştır. Aynı zamanda bizzat içerisinde büyüğüm Çerkes kültüründe, doğumdan ölüme kadar olan tüm süreçler detaylı bir biçimde incelenmiştir. Makale içerisinde İsrail'de yaşayan Çerkeslere dair bilgiler ise Ocak 2020'de İsrail'de yaptığım saha araştırmaları verilerine aittir.

Bu çalışmanın tezi, Çerkes kolektif bilincinin ve kimliğinin temel çerçevesi devamlılık, entegrasyon ve direnç dizgesi ile şekillenmiş ve bu dizge ile şekillenmeye devam etmektedir. Çerkesler tarihi ve kültürel devamlılık dinamiklerini koruyarak, mümkün alanlarda entegrasyona, olmayan durumlarda da direnç ile varoluşsal yolculuğunu sürdürmektedir. Çalışma, Çerkeslerin ulusalcı/milliyetçi politika ve pratiklerin de etkisiyle "direnç" reflekslerini de göz önüne alarak bir analitik bütüncüllüğe ulaşmayı hedeflemektedir.

Bu bağlamda çalışmamızın tezini şu sorularla çerçevelemek mümkündür: Adıgeler kimdir? Cumhuriyet dönemi ulusalcı politikaların Çerkeslerin sosyo-kültürel hayatına etkileri neler olmuştur? Türkiye Çerkesleri için Xabzenin önemi nedir?

1. ADIĞELER KİMDİR?

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Kafkaslardan birçok topluluk gelir. Adıgeler, Osetler, Abhazlar... Osmanlı Devleti'ndeki yazarlar ve halkın, Kafkasyadan gelen bütün toplulukları ayırt etmesi zorlaşınca, bu bölgeden gelen toplulukları "Çerkes" olarak tanımlanmaya başlarlar. (Besleney, 2016: 28). Literatürde de Çerkes (Circassian) sözcüğü, genellikle Adıgeler (Abzeh, Besleney, Bjeğuğ, Hatukay, Jane, Kabardey, Çemguuy, Mahoş, Mamheğ, Natukay, Şapsığ) için kullanılır. (Liy, 2004: 397). Ubıhlar çoğu zaman Adıge grubuna dâhil edilse de Adıge olmadığını ifade eden büyük bir Ubıh grubu da bulunur.

Kafkasyadan Osmanlı Devleti'ne gelen topluluklar Çerkes olarak adlandırılrsa da birbirinden farklı lehçelerde konuşulan dili ve gelenekleri olduğu bilinmektedir. Birbirine kültürel anlamda yakın olan bu grupların "Çerkes" olarak tanımlanması, Türkiye Adıgelerini, diğer gruplar ile birbirine yaklaştırdığı gözlemlenmektedir. Türkiye'deki Çerkeslerin çoğu Çerkes kelimesinin Abhaz, Adıge ve Oset gibi grupları kapsayan bir kelime olduğunu kabul etmektedir. (Besleney, 2016: 29). Bu bağlamda Türkiye'de yaşayan Çerkesler, Kafkaslardan gelen topluluklar ile Çerkes kimliği altında büyük bir bağ kurduğu görülür. Öyle ki Türkiye'nin aksine salt Adıge grupların bulunduğu Ortadoğu köylerinde; Çeçenler, Abhazlar ve Osetler gibi gruplar, birçok Adıge tarafından Çerkes olarak kabul

edilmemektedir. (Silvia İşleyen, İsrail/Kfar Kama Kişisel Görüşme, 20.01.2020.)

Çerkeslerin Kafkaslardan sürgün edilmesiyle Çerkes halkının sosyo-kültürel yapısında büyük bir değişim yaşandığı bilinir. Çerkes geleneklerinde olan köle sınıfındaki değişim de bunlardan birisidir. Örneğin: Kabardeyler geçmişte soylular, köleler, çiftçiler vb. gruplara ayrılan, sınıfsal ayrılıklara sahip olan bir halktı. Dolayısıyla Kafkasya'da köle edinen çeşitli gruplar, Osmanlı Devleti'nde köleliğin kaldırılmasıyla bir değişim süreci içerisine girer. (Karakaş, 2012: 132). Müslümanlığın, Müslüman köle ticaretine yönelik gösterdiği tavrı esas alan Osmanlı Devleti, geçmişte köle ticareti yaptığı bilinen Çerkeslere yönelik bu husus ile ilgili sıkı tedbirler alması —tahmin edilebileceği gibi—Çerkesler tarafından hoş karşılanmamıştır. (Saydam, 1997: 197).

Osmanlı Devleti döneminde köle olarak adlandırdıkları yardımcıları olan Çerkes aileler; tüm tarla tapan, çobanlık vb. işlerini kölelerine yaptırır ve böylece Çerkes Beylerinin ekonomik açıdan oldukça iyileşme imkânına sahip olduğu bilinir. Osmanlı Devleti'nin kölelik sistemini kaldırmasıyla, Çerkes aileler arasında tarım ve hayvancılıkla uğraşan insan sayısı azalmış ve birçok Çerkes, kölelerinin yaptıkları işleri sürdürmemiştir. Bunun sonucunda Çerkesler arasında ciddi bir ekonomik çöküş yaşanmış; köle sülalesine mensup olan birçok kişi de ekonomik anlamda iyileşmiş, zamanla köle sülaleleri ile soylu Çerkes sülaleleri arasındaki ekonomik fark da ortadan kalkmıştır. (Karakaş, 2012: 132).

Günümüzde Çerkeslerdeki kölelik olgusu kırılmış olsa da Anadolu'da özellikle Kayseri civarında köle soyundan gelen aileler bilinmektedir. (Karakaş, 2012: 110). Günümüzde “köle sülalesinden gelen aileler” diye bir ayrım genel olarak yapılmamaktadır. Fakat hala geleneklerine aşırı bağlı kimi Çerkes aileler ve geleneklere bağlı Thamateler- Çerkeslerde yaşça büyük ve bilgili olanlara söylenen terim- köle soyundan gelen aileler ile kız alıp vermek istememekte, hatta kimi aileler de onları Çerkes olarak kabul etmemektedir. (Nursel Yalçınkaya, Amasya/Hamamözü Kişisel Görüşme, 02.01.2020)

1.1. Doğu Adıgeleri (Kabardeyler)

Bu grupta 19. Yüzyılın sonuna kadar sınıflar arası sınırlar oldukça belirgindir. (Kamacı, 1992: 132). Öyle ki Kabardeylerin büyük bir bölümü; Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne gelirken, köle olarak adlandırdıkları aileleri de beraberinde getirdiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti, Çerkeslerin köle olarak kabul ettiği bu topluluğu zamanla köle statüsünde saymayıp köleliği yasaklayınca, Çerkeslerdeki kölelik olgusunun zayıflığı bilinir.

Geçmişte birçok Kabardey, Şapsığ ve Abzeh boyları ile aynı köye yerleştirildiğini, Çerkes köylerini araştırdığımızda elde etmekteyiz. Kültürel değerleri büyük oranda aynı olan bu boylar, zamanla ortak bir lehçeyi ve kültürü benimsemeye başlamıştır. Salt boyların yerleştirildiği köylerde dil ve kültür konusunda bu gibi sorunlar olmasa da, karışık yerleştirilen köylerin birçoğunda bu durum mevcuttur. Günümüzde Amasya/Hamamözü'nde bulunan Göçeri köyünde olduğu gibi... Birçok Adıge boyunun birlikte yaşadığı karma bir köy olan Göçeri Köyünde yaşayan insanlar, boylarına ait dili

konusmamaktadır. Ayrıca köyde yaşayan insanlar, kısa zamanda ortak bir lehçeyi ve kültürü benimseyip aradaki kültür ve dildeki lehçe farkını ortadan kaldırmışlardır. Adıgeler arasında kültür hususunda farklar belirgin olmasa da Çerkezce, boylara göre belirgin değişiklikler gösterdiği bilinmektedir. Öyle ki dilin kurallarına hâkim olan Adıgeler; cümle içerisinde geçen kelimelerden ve telaffuz biçimlerinden, karşısındaki kişinin kimliğini (hangi boya mensup olduğunu) analiz edebilmektedir.

Genellikle Kayseri civarında yaşayan Kabardeyler, diğer bölgelerde yaşayan Çerkeslere göre daha kapalı olduğu gözlemlenmiştir. Bu izolasyon sayesinde bölgede yaşayan Çerkesler, Kafkasya'da yaptıkları birçok ritüeli Kayseri'de de devam ettirme imkanına sahip olmuşlardır. Kayseri- Sivas hattındaki Uzunyayla bölgesinde yaşayan Çerkesler, kendilerini bu bölgede misafir ya da yabancı olarak hissetmediklerini, bu coğrafyanın Çerkesler için "Küçük Kafkasya" olduğunu ifade ederler. (Miyazawa, 25)

1.2. Batı Adıgeler (Şapsığlar, Abzehlar)

Şapsığlar ve Abzehler; yani Batı Adıgelerde, kölelik kavramı Kabardeylerdeki gibi net bir şekilde belirtilmemiştir. (Besleney 45). Birçok Çerkes, bu grubun köleleri olmadığını iddia etse de bilimsel kaynaklara göre kesin bir çizgiyle ayrılabilir bir ayrımın olmadığı görülmektedir. Özellikle Şapsığların kölelerinin olmadığı iddiası, Çerkesler içerisinde ve Çerkesler tarafından kaleme alınan yazılarda genel olarak kabul edilmektedir. Günümüzde Şapsığ köyleri incelendiğinde de bu sonuç desteklenmektedir.

Geçmişte birçokunun kölesi olmadığı iddia edilen Abzehler de ise istisnalar mevcuttur. Bunun güçlü nedenlerinden birisi: birçok Abzeh köylerinde Kabardeylerin yaşamasıdır. Şapsığların genel olarak salt gruplarının bulunduğu köyler kurduğu, köylerde yaşayan insanların boyları incelendiğinde görülmektedir. Osmanlı Devletinde birçok Çerkes, boy farkı gözetmeksizin birlikte köy kurmak zorunda kaldığı bilinmektedir. Bu durum da boylar arasında kültür etkileşimine neden olduğu gözlemlenmektedir. Bundan dolayı Kafkasya'da aynı bölgede yaşayan Çerkesler için kesin olarak ifade edilen bazı durumlar, Osmanlı'da net bir şekilde ifade edilememektedir.

1.3. Ubıhlar

Çoğu zaman Adıge grubuna mensup olduğu kabul edilen Ubıhlar da sınıfsal farklar Batı Adıgelerininki ile aynıdır. (Kamacı, 1992: 132) Her iki grupta da sınıfsal ayrımlar net değil fakat kesin olarak sınıf farkını reddetmek de mümkün değildir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Ubıhlar, Abhazaların bir kolu olarak tanımlanmaktadır. (Kamacı, 1992: 99) Fakat Osmanlı döneminde ve Türkiye'de yaşayan Ubıhların sosyo-kültürel hayatları hakkında detaylı bilimsel kaynaklar mevcut olmadığı için ülkede yaşayan Ubıhlar hakkında yorum yapmak güçtür. (Besleney, 2016: 29) Ruslarla yaptıkları savaşları kaybeden Ubıhlar, diğer Kafkas halkları gibi Osmanlı topraklarına sürgün edilmek zorunda bırakılmıştır. Osmanlı Devletine gelen bu topluluğun, Anadolu'da en çok Manyas civarına yerleştirildiği bilinmektedir.

Türkiye’de yaşayan Ubıhlarda ise dil bilme durumunun yok olduğu bilinmektedir. Türkiye’de Ubıh diline ve kültürüne dair kapsamlı araştırmalar mevcut değildir. Ubıh diline dair uluslararası bir araştırma Prof. Dumézil’in, Ubıçanın kurtarılmasına yönelik Türkiye’de yürüttüğü çalışmalar sonucunda ortaya çıkarttığı Ubıhça- Fransızca sözlüktür. (Atikkan 16 Haziran 2004)

2. OSMANLI’DAN TÜRKİYE’YE DOĞRU

Tarih boyunca insanlar savaş, istila, bunalım, sürgün gibi birçok nedenden dolayı evlerini terk edip farklı coğrafyalara yerleşme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu durumda devletlerin çokuluslu yapılaraya sahip olmasına neden olmaktadır. Çokuluslu ülkeler kavramı ise çeşitli dini ve etnik grubu bünyesinde barındıran ülkelere karşılık gelir ve ülke içinde bulunan bu gruplar da ulusal azınlıkları oluşturmaktadır. (Kymlicka 39) Bu yüzden Osmanlı Devleti gibi birden çok ulusa ev sahipliği yapan ülkeler, ulusal bir devlet değil çokuluslu bir devlet olarak tanımlanmaktadır.

Çerkesler, Kafkasyadan Osmanlı devletine sürgün edilmişlerini, her sene 21 Mayıs günü yas tutarak ansalar da sürgün sadece 21 Mayıs 1864 günü gerçekleşmediği bilinmektedir. Çerkeslerin Osmanlı Devleti’ne giriş tarihlerine baktığımızda, 17. Yüzyıldan itibaren gruplar halinde Kafkasyadan Osmanlı Devleti’ne gruplar halinde geldiği görülmektedir. Kafkasyadan gelen ilk gruplar sistemli bir şekilde Balkanlara yerleştirilir ve yerleştirilen halkın tarım ile uğraşması için arazi verilirdi. (Saydam, 1997: 169) Beklenenin üzerinde büyük grupların Osmanlı topraklarına sürgün edilmesiyle Anadolu’nun çeşitli noktalarında yeni yerleşim yerleri açılmış, öte yandan sonradan gelen topluluklara yardımlarda düşüşler yaşanmıştır. Birçok göçmen yeni yerleşim yerinde nasıl hayatta kalacağını bilememiştir. Bazıları da kendilerine tahsis edilen yerleri beğenmemiştir. Öyle ki sonradan gelen göçmenler anavatanlarına geri dönmeyi düşünmeye başlamıştı. (Saydam, 1997: 135)

Balkanlara yerleştirilen Çerkes göçmenlerin geçim sıkıntısı sebebiyle birleşip çeteler kurması bölge halkının şikâyetlerine neden olmuştur. (Besleney, 2016: 74) Osmanlı Devleti de aynı durumu Anadolu’da yaşamamak, kalabalık ve güçlü bir grup yaratmamak için göçmenleri parçalar halinde iskân etmeye başlamıştı. (Karpas, 2019: 21) Türkiye’nin dört bir tarafında dağılık gruplar halinde Çerkes halkının yaşamasının tarihsel nedenlerinden birisi de bu durum olduğu bilinmektedir.

Balkanlara yerleştirilen Çerkesler ise bölge halkıyla anlaşmazlıklar yaşadığı bilinmektedir. Öyle ki bağımsızlığını elde eden Balkan ülkeleri, Çerkeslerin büyük bir çoğunluğunu göç etmeye zorlamıştır. Büyük bir kısmı günümüz İsrail, Ürdün ve Suriye’ye bir kısmı da Trakya’ya ve Anadolu’ya gitmek zorunda kalan bu Çerkesler, gittikleri bölgelerde yeniden bir düzen kurmaya başlamıştır. (Davud Şovgen, İsrail/ Kfar Kama Kişisel Görüşme, 23.01.2020.)

II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde ise azınlıkların bağımsızlık taleplerini önlemek için azınlıkların faaliyetlerine karşı sınırlamalar getirilmeye başlandığı bilinmektedir. Öyle ki Ahmet Mitha'ın yazdığı “Çerkez Özdenler” adlı bir tiyatro oyunu, milliyetçi duyguları körüklediği gerekçesiyle Gedik Paşa Tiyatro'su yıkılmıştır. (Alankuş- Taymaz, 2009: 3). Bu durum —tahmin edilebileceği gibi— Çerkesler ve diğer etnik gruplar tarafından hoş karşılanmadığı görülmektedir.

Çerkeslerin kimlik örgüsünün ana dokuyucu unsuru olan dilleri, Osmanlı Devleti'nde— imkânsızlıklardan dolayı sınırlı da olsa— öğretilbiliyordu. 1918 yılında kurulan ve Lozan Anlaşması'na kadar kısa bir süre eğitim verdiği bilinen “Çerkez Numune Mektebi” Çerkeslerin anadilinde eğitim almasını sağlayan tek eğitim kurumuydu. (Doğan, 2019; 155.) Bu okulun kapatılmasıyla Çerkeslerin, Çerkezce eğitim alabilecekleri resmi bir kurum kalmadı. Böylece İstanbul'da yaşayan Çerkesler için Çerkezce öğrenme ve konuşma alanı daha da sınırlanmış oldu.

Türkiye Cumhuriyeti ile beraber Çerkesler için yeni bir süreç başlar. Ülke içindeki farklı etnik kimliklere yönelik kaynaştırıcı politikalar bu dönemde hızlı bir şekilde uygulanmaya başlamıştır. (Besleney, 2016: 103) Osmanlı döneminde köylerde yaşayan Çerkeslerin neredeyse tamamı Çerkezce konuşurken, milliyetçi politikalar ile birlikte birçok Çerkes, Türkler ile aynı okullara gidip anadili Türkçe olan öğretmenler ile eğitim hayatına başladığı bilinmektedir. Köylerde yaşayan Thamatelerin anlatılarına göre: Okullarda Türkçeyi öğrenen birçok öğrenci evlerine döndüklerinde, anadili olan Çerkezceye geri dönerdi. Bu durumda Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Çerkes çocuklarının okulda Türkçe, evde Çerkezce konuşmaya başladığının bir göstergesidir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra bazı aileler çalışmak ve çocuklarının eğitimi için köylerden şehirlere hızlı bir şekilde göç etmeye başladığı görülür. Küçük Çerkes köylerinde, kendi hallerinde yaşayan Çerkesler de bu göçe kayıtsız kalmamıştır. Köylerde yaşayan Çerkes gençler, çalışmak için başta İstanbul, Ankara olmak üzere büyük şehirlere taşınmıştır. İstanbul'daki Çerkes gençleri, köylerinden ve kültürlerinden uzakta, kendilerini yalnız hissetmemek için 1950'li yıllarda, Çerkes derneği kurma arayışlarına başlamıştır. Öyle ki Türkiye'de modern anlamda ilk Çerkes Derneği, 1953 yılında İstanbul'da mukim Çerkes aydınları, İstanbul'da okuyan öğrenciler ve kırsal kesimden çalışmak için gelen Çerkes göçmenler tarafından kurulan “Dosteli Yardımlaşma Derneği” dir. (Alankuş- Taymaz, 2009: 5)

Tarihî ve sosyo-psikolojik şartlar radyo ve televizyonun her evde yaygınlaşmasının da etkisiyle pekiştigi gözlemlenmektedir. Devamında süreç şu şekilde gelişti: Türkçe artık Adıgelerin evindeydi. Radyo haberleri, radyoda çalınan şarkılar ve televizyon dizileri Türkçe bilmeyen Adıgelerin de ilgisini çekmekteydi. Okullarda Türkçe öğrenen gençler, Türkçe bilmeyen büyüklerine haberleri tercüme eder ve hatta birçoğu zamanla radyo vasıtasıyla Türkçe öğrenmiştir. (İrfan Öner, Çanakkale/ Biga Kişisel Görüşme, 2.11. 2019)

Köylerden şehirlere göçlerin hız kazanmasıyla şehirlerde doğan Çerkes çocukların,

Çerkezceye yabancılaşmaya başladığı görülmektedir. Öyle ki son yirmi yılda doğan birçok çocuk, Çerkezce bilmemektedir. Köyleri ile bağları kesilen birçok Çerkes, Çerkezce'nin yanı sıra kültürlerine de uzak kalmaktadır. Dernekler bu eksikliği kısmen kapatmaya çalışsa da bu açık gündün güne büyümektedir. Bundan yaklaşık 30 yıl önce, Biga/Cihadiye köyünde neredeyse herkesin Çerkezce konuştuğunu ifade eden köy halkı, günümüzde gençlerle Çerkezce konuştuklarında anlamadıklarını ve gençlerle iletişim kurabilmek için artık Türkçe konuşmaya başladıklarını ifade etmektedirler.

1.1. Soyadı Kanunu ile Birlikte Kaybedilen Akrabalık Bağları

Kafkasyadan Osmanlı Devleti'ne sürgün edilen Çerkesler; 1850'li yıllarda sistemli bir şekilde iskân edilir, öte yandan göçmenlerin yeni bir yaşam kurması için kolaylaştırıcı uygulamalar faaliyete geçirilmeye çalışılırdı. Bilhassa göçmenler, maddi imkânları düzene girinceye kadar on yıl aşar vergisi ve diğer vergilerden, yirmi beş yıl da askerlikten muaf tutulacaktı. (Saydam, 1997: 167) Göçmenlere yaşayabilecekleri köyler ve ülkedeki tarımsal faaliyetleri hızlandırmak için verimli araziler dağıtılmaya başlanmıştı. Zamanla göçler sanıldığından fazla gerçekleşmeye başlayınca, göçmenlere sağlanmaya çalışılan imkânlar da bu ölçüde kısıtlanmaya başladı. (Saydam, 1997: 162)

Osmanlı Devletinde, Kafkasyadan sürgün edilen Abzehler, Şapsığlar vb. boylar, Çerkes olarak tanımlansa da bu göçmenlerin farklı boyları ve sülale isimleri vardır. Fakat göçmenler, Osmanlı Devleti'ne ulaştıklarında boyları ve sülale isimleri kayda geçirilmemişti. (Geçirilmiş olsa dahi günümüze ulaşmamıştır.) Öyle ki bugün, Kafkasyadan gelenlere dair kesin bir rakam vermek mümkün değildir. Kafkasyadan Osmanlı Devleti'ne gelen toplulukların, farklı noktalara yerleştirilmesi ile akrabalar arasındaki iletişim de zamanla kopmuştur. Hatta birçoğu imkânlar elvermediği için birbirini bulamamıştır. Bir zamanlar Osmanlı Devleti'ne ait olan topraklara yerleştirilen Adıgeler, bu toprakların devletin elinden çıkmasından sonra büyük bir bölümü Türkiye'ye geri dönmemiştir. Bilhassa Ürdün ve İsrail'de kalmışlardır. Son elli yıldır Golan Tepelerinde yaşanan olaylardan ötürü burada bulunan birçok Çerkes köyü de Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşmiştir. (İbrahim Şovgen, İsrail/ Kfar Kama Kişisel Görüşme, 22.01.2020)

1934 yılında soyadı kanunu ile birlikte Türkiye, Batılılaşma yönünde önemli bir adım attı. Bu kanun ile tüm etnik grupların ve azınlıkların Türkçe soy isim alması yönündeki mecburiyet ile ülkeye bağlanılması amaçlandı. (Ertan, 268) Bu durumda Adıgeler; resmi olmayan sülale isimlerinin yanına, bir de resmiyette var olan ikinci bir soy isim seçmek zorunda kaldı. Çerkezce sülale isimlerini, soy isim olarak kullanamadıkları için birçoğu sülale isimlerini Türkçeye çevirip telaffuzu yakın bir kelimeyi soy isim olarak almaya çalıştı. (Besleney, 2016: 103). Büyük bir kısmının akrabalarından farklı noktalara yerleştirilmesinden dolayı da ülkenin çeşitli yerlerinde aynı sülaleye mensup fakat farklı soy isimlerine sahip aileler ortaya çıkmış oldu. Adıgelerin, Çerkezce sülale isimlerini alamamaları, gelecekte Türkiye'ye entegre olma ve birbirlerini kaybetmesi yolunda önemli bir adım teşkil ettiği görülmektedir.

Adiğe köylerinde yaşıyan ailelerin Çerkezce sülale isimleri köy halkı tarafından bilinmektedir. Fakat başka şehirdeki köylere gidildiğinde, sahip olunan Türkçe soy ismi, Adığeler için bir anlam ifade etmez. Gidilen Çerkes köyünde akrabalarını bulmak isteyen bir Adığenin, hangi sülaleye ve hangi boya ait olduğunu bildirmesi gerekir. Aksi takdirde Türkçe soy isimleri ile bir Adığe'nin başka bir bölgede akrabalarını bulması çok zordur. Bu yüzden günümüzde zeheslerde de (gençler arası tanışma toplantıları) bireyler birbirini tanımak için hangi boya ve hangi sülaleye ait olduklarını ifade ederler.

Adığelere ait internet sitelerinde, köylerde yaşıyan Adığelerin sülale isimleri yazılır. Bu sülale isimleri aracılığıyla Türkiye'deki Adığelerin yanı sıra Amerika, İsrail, Ürdün ve diğer ülkelerde yaşıyan akraba Adığeler de birbirini bulur ve karşılıklı ziyaret ile birbirleriyle iletişimlerini sürdürür. (İbrahim Şovgen, İsrail/ Kfar Kama Kişisel Görüşme, 22.01.2020)

1.2. Adığe Köylerinde Yaşıyan Farklı Etnik Kimliklerin, Adığeler Üzerindeki Etkileri

Osmanlı Devleti'nden bugüne, birçok Çerkes köyünde farklı etnik kimliğe sahip aileler yaşamaktadır. Bu aileler genellikle bazı ailelerin çobanları, yardımcıları ya da nadir de olsa dışarıdan arazi satın alıp köye yerleşen aileler olur. Çoğu zaman köy halkı ile iyi anlaşır, birçoğu Adığelerin dilini ve kültürünü öğrenir ve genel anlamda herhangi bir anlaşmazlık yaşamadıkları gözlenir. Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllardan köylerin hala aktif olduğu 1980'li yıllara kadar Çerkes köyelerine gelen öğretmenler ve imamların da büyük kısmı Çerkezce öğrenerek Çerkes köyelerinden ayrıldığı bilinmektedir. Çerkezce'nin konuşulduğu köylerde bu durum hala devam etse de bu kültürel etkileşim tek taraflı yaşanmamaktadır.

Çerkesler, özellikle Türklerden büyük oranda etkilenmektedir. En önemli etkileşim dildir. Geçmişte birçok Çerkes, köylerinde yaşıyan Türklerden duydukları Türkçe sözcüklerle, Türkçeyi öğrenmiştir. (İrfan Öner, Çanakkale/ Biga Kişisel Görüşme, 2.11. 2019) Dil hususu, örf ve adetlerde de gözlemlenmiştir. Çerkes örf ve adetlerinde olmayan kına gecesi kültürü, Türkler ile etkileşimleri sonucunda Çerkes düğünlerine dâhil edilmeye başlanmıştır. Her ne kadar günümüzde Çerkesler arasında bu durum tartışılrsa da birçok Çerkes kadını, kına gecesi düzenlemektedir. Aynı şekilde geçmişte Çerkes düğünlerinde duyulmaya alışkın olunmayan davul, zurna sesi günümüzde rahatlıkla birçok Çerkes düğününde işitilmektedir. Bunun gibi birçok kültürel etkileşim yaşanmaktadır. Öyle ki 2007 yılında Türkiye'deki Thamatelerin katıldığı "Xabze Toplantıları" düzenlendi. Bu toplantılarda düğünler, düğünlerde silah kullanımı, yaşa göre oturma düzenleri gibi birçok konular konuşulmuştur. (Besleney, 2016: 50) Bilhassa Thamateler kültürel etkileşime çoğu zaman direnç gösterse de son yıllarda gençler arasında Türk adetlerine ve Batı'nın kültürel değerlerine karşı büyük bir etkilenme söz konusudur.

3. TÜRKİYE ADIĞELERİNDE DİN

Din kişinin kozmos olarak hissettiği ve yaşamdaki rolüne uyarladığı hayatını yönlendiren

davranıştır. (Turner: 2003: 91) Bu yüzden dini değerler, toplumların sosyokültürel yaşamına derinden nüfuz etmektedir.

Çerkeslerde ilk önceleri Paganlık inancı hâkim olurken, Hristiyanlığın yayılmasıyla dini bir geçiş yaşanmıştır. (Bram 1999) Devamında büyük bir bölümünün İslamiyet’i benimsediği bu topluluk içerisinde, İslamiyet inancı hâkim olmaya başladığı bilinir. Çerkeslerin dini inancı Osmanlı Devleti’ne ve Türkiye Cumhuriyeti’ne uyum sürecini de kolaylaştırdığı etkenlerden birisidir.

Osmanlı Devleti döneminde dini değerlere ne denli değer verdiği, dinin sosyal pratikler üzerinde ne denli etkili olduğu hakkında bilimsel verilerin yeterli miktarda bulunmaması ve bu konuda yeterli çalışmaların yapılmamasından dolayı Çerkeslerin Osmanlı Devleti’ndeki dini pratikleri hakkında sağlıklı verilerin elde edilmesi çok zordur. Günümüzde de aynı ilde bulunan Çerkes köylerinde, muhafazakârlık ve sekülerlik farklılık göstermektedir. Bu yüzden Türkiye’deki Çerkesler hakkında “muhafazakâr veya sekülerdir” gibi genellemeler yapılamaz. Öyle ki Çerkes kelimesinin sadece Adıgeleri temsil etmediği Türkiye’de, çeşitli grupların hepsini kapsayacak yorumlar yapmak çok zordur.

Modernleşmenin dikkat çekici iki modeli vardır. Bunlar dine karşı bir şekilde modernleşme adımları ve din ile birlikte atılan modernleşme adımlarıdır. Türkiye Cumhuriyeti’nde başlanan modernleşme adımları da Ernest Gellner’in yorumuna göre dine karşı modernleşme hareketleri yani Kemalizm’dir. (Gellner, 2000: 114) Reformcu bir rejim olan Kemalist yönetim; Batı’da yaşanan eğitim, modernleşme ve milliyetçiliğe dair uygulamalardan derinden etkilenir. (Turner, 2003: 134) Türkiye’de Batı tarzı modernleşme adımlarının atıldığı bu dönemde, halk tabanında kılık kıyafet ve kadının toplumdaki durumunda ciddi sosyal geçişler meydana gelirken, aynı zamanda eğitim sisteminde de ülkede uygulanmaya başlanan milliyetçilik akımıyla beraber, içerisinde Çerkeslerin de bulunduğu tüm etnik gruplar sosyokültürel anlamda yeni bir döneme giriş yapmış olduğu bilinir.

Çerkeslerin büyük bir kısmı Osmanlı Devleti’nden bugüne dini ritüeller bakımından büyük bir değişiklik göstermediği bilinmektedir. Bunun en büyük nedeni Xabze’dir. Çerkeslerin yazılı olmayan fakat sözlü bir şekilde nesillerdir devam eden “Xabze” adında kuralları vardır. Bu kurallar Çerkeslerin birbiri ile olan iletişimlerinden başlayıp toplumsal her türlü durumu konu edinen kurallardır. Özetle Xabze: diğer halkların din ile oluşturdukları davranış bütünlerini, geleneksel kurallar ile oluşturan ahlaki kurallar bütünüdür. (Bram, 1999: 207). Ayrıca Xabzeye aykırı davranışlar sergileyen bireylere, Thamateler ceza verebilirdi. (Düzenli, 2006: 13.) Dolayısıyla birçok Adıge hangi dini inanca inanırsa inansın, Xabzeye aykırı davranışlar sergilemekten kaçınırdı. Öte yandan Xabze ile İslamiyet arasında büyük bir çelişkinin olmaması ve Xabze’de de İslamiyet’e genel anlamda ters düşecek davranışların bulunmaması, çoğunluğu Müslüman olan Türk halkına uyum sürecini kolaylaştırdığı ifade edilebilir.

4. TÜRKİYE ADİĞELERİNDE DİL

Antropoloji ve sosyolojide; etnik köken, aidiyet, kimlik üzerine bakış açıları son yıllarda daha sorunlu ve açık uçlu hale gelmiştir. (Pieterse, 2004: 30). Öyle ki 21. Yüzyıl ile birlikte ülkelerde bulunan farklı dinler ve etnik kimlikler üzerine yazılan bilimsel yazılar çeşitlenmekte ve etnik köken, milliyetçilik, çok kültürlülük, kimlik ve aidiyet üzerine araştırma yapmaya daha fazla önem verilmektedir. Bu yüzden öteki kavramı çeşitli ve kabalık grupları bünyesinde barındıran Ortadoğu ülkeleri için Avrupa ülkelerinden daha sorunlu bir durumu meydana çıkartmaktadır.

Osmanlı Devleti döneminde Çerkezce'nin unutulmaması, gelecek kuşaklara öğretilmesi için Çerkesler içerisinde çözüm yolları aranmaya başlanmış ve Abhaz Mustafa Butba, 1919 yılında latin alfabesine dayanan Abhaz dilinde okuma kitabı bastırmıştır. (Shinkuba 359) Bir dönem bazı Abhaz okulları, bu kitabı öğrencilere okutsa da bu uygulamaların devamı gelmemiştir.

Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllarda Çerkeslerin büyük çoğunluğu köylerde yaşarken, II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru büyük şehirlere göç hareketinin başlamasıyla tüm gruplar gibi Çerkesler de göç etmeye başladığı araştırmalarımızın sonucunda elde edilmektedir. Köylerde akrabaları ile Çerkezce konuşan Adıge çocuklar, artık büyük şehirlerde komşularıyla Türkçe iletişime geçmek zorunda kalmış ve daha önce ilkokulda öğrenilen Türkçeyi, artık birçok Adıge doğduğu andan itibaren öğrenmeye başlamaktadır.

Türkiye'de Çerkezce eğitim alamayan Çerkeslerin büyük bir çoğunluğu Kiril alfabesiyle okuyup yazmadığı görülmektedir. Bu durum aynı boya sahip olan Çerkeslerin, bazı kelimeleri farklı telaffuz etmelerine ve bazı kelimelerde de değişikliklere yol açmıştır. Öte yandan farklı alfabeler kullanarak duygu ve düşüncelerini yazıya aktaran bu halkın yaşantılarına dair bilgiler bulmak ve araştırmalar yapmak güçleşmiştir. Anadilinde eğitim alan Adıgeler ile Çerkezce iletişim kurulduğunda, Türkiye'de konuşulan Çerkezceden farklı kelimelerin kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bu durum da Çerkezce'nin diğer Adıge boylarının kullandıkları lehçeler ve Türkçe ile etkileşime girip değişime uğradığının bir göstergesidir.

Günümüzde, dernekler aracılığı ile Çerkezce'nin çocuklara ve gençlere öğretilmeye çalışılması arzu edilen pozitif sonucu vermediği gözlemlenmektedir. Çünkü Çerkezce dil öğrenimi konusundaki kopukluk yirmi yıllık bir süreçten oluşmadığı birçok Adıge tarafından ifade edilmektedir. Çalışmak, okumak vs. nedenlerden dolayı büyük şehirlere göç eden bu halkın büyük bölümü yıllarca Çerkezceye uzak kaldığı görülmüştür. Grup içi (Çerkesler arasında) evlilikler ile Çerkes kimliği devam ettirilse de Çerkezce bilmeyen anne-babaların çocuklarının büyük çoğunluğunun Çerkezceden uzak büyüdüğü gözlemlenmiştir. Sonunda Adıge olup, Çerkezce bilmeyen büyük bir kitlenin ortaya çıktığı görülmüştür.

SONUÇ

Geçmişte zirai ekonomi kadın-erkek herkesi buldukları yerleşim biriminde istihdam eder ve büyük şehirlere göçü önlerdi. (Huntigton, 1997: 218) Fakat tarımsal ekonomi günümüzde yerini endüstri ekonomisine bırakmıştır. Geçmişte köyler halinde yaşayan halk, II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru hayatını idame ettirebilmek için büyük şehirlere göç etmeye başlamıştır. Tarımla uğraşan halkın zamanla sanayi sektörüne yönelmesi geniş ailelerden, çekirdek ailelere geçişi getirmiştir. Çerkeslerde de geniş aileler zamanla azalmış ve tek çocuklu aileler ortaya çıkmaya başladığı gözlemlenmiştir. Bu durum da Çerkes kültürünün aktarılmasında ve nüfusunun korunmasında büyük tehlikeleri beraberinde getirdiği görülmektedir.

Müslüman ve gayrimüslim elli farklı grubu bünyesinde bulduran Türkiye; çok ırklı (multiethnic) ve çok kültürlü (multicultural) bir ülkedir. (Göker, 2019: 65) Ülke içinde bulunan birçok etnik kimlik de devlet nezdinde Türk sayıldığı bilinmektedir. Öte yandan kişisel görüşmelerden ve sosyal medyada Çerkeslere ait hesaplarından yola çıkarak, devletin Çerkesleri azınlık olarak görmediği gibi birçok Çerkes'in de Türkiye'de azınlık olarak hissetmediği görülmektedir. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı tüm saldırılarda Türkler ile birlikte Çerkesler de saf tutarak ülkeyi savunmuş ve günümüze kadar ülkenin tüm makamlarında hizmet ettikleri bilinmektedir.

Bireyin kültürüne yabancı bir coğrafyada yaşama süresi uzadıkça, yaşanan bu coğrafyaya uyumlanma da (adaptation) artmaktadır. (Liy, 2014: 382) Çerkesler de kısa zamanda, hızlı bir şekilde Türkiye Cumhuriyeti'ne uyum sağladığı gözlemlenmiştir. Artık Türkçe bilmeyen ve Türk geleneklerine yabancı olan bireyler yerine, Türkiye'ye ait anılar kaydeden bireyler haline geldikleri dikkat çekmektedir.

Kişisel görüşmeler sonucunda, Çerkeslerin Türkiye Cumhuriyeti'ne hala devam etmekte olan entegre oluş sürecinde en etkili organ ise radyo ve televizyon olduğu gözlemlenmektedir. Geçmişte tüm Türkiye'nin radyo ve televizyondan haberleri öğrenmesi, televizyon dizilerini takip etmeleri ile Çerkeslerin uyum sürecinin hızlandığını birçok Adıge ifade etmektedir. Bu uyum sürecine kendi içlerinde (Çerkesler arası evlilik) evlilik yapılmasına dikkat etmeleri, düğünlere davul-zurna sokmak istememeleri, kına gecesi yapılmasını önlemeye çalışmaları gibi birçok pratiğe direnç göstererek kendi kültürlerini yaşatmaya çalıştıkları gözlemlenmiştir.

Yazıya geçirilmiş bir tarihin yanında, zaman boyunca sürüp giden sadece görünüşte yok olmuş, kaybolmuş bir tarih daha bulunur. (Halbwachs, 2018: 61) Günümüzde Çerkes halkı da ne kadar dil konusunda sıkıntılar yaşansa da Çerkesliğe dair kolektif hafıza devam etmekte ve ettirilmeye çalışıldığı Çerkes köylerinde gözlemlenmektedir.

KAYNAKÇA

- Alankuş, Sevda. Taymaz, Erol. "The Formation of a Circassian Diaspora in Turkey", in *The Circassians in the 19th Century: The Problem of War and Peace*, Conference Proceedings, Maikop State Technology University, Maikop, 2009, 3-5.
- Besleney, Zeynel Abidin. *The Circassian Diaspora in Turkey*, Abingdon: Routledge , 2004.
- Besleney, Zeynel Abidin. *Türkiye'de Çerkez Diasporasının Siyasi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Bram, Chen. Circassian Re-immigration to the Caucasus, in: *Roots and Routes: Ethnicity and Migration in Global Perspective*, Jerusalem: The Hebrew University The Magnes Press, 1999.
- Doğan, Ayşenur. Osmanlı Devleti'nde Çerkes Muhacirlerin Eğitim Faaliyetleri Ve Ğuaze Gazetesinde Eğitime Dair Yazılar, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4. (2019): 155.
- Ertan, Temurçin Faik. Cumhuriyet Kimliği Tartışmalarının Bir Boyutu: Soyadı Kanunu, *Kebikeç İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 10. (2000): 268.
- Kaffed, <https://www.kaffed.org/bilgi-belge/cerkes-koyleri.html>
- Kaffed, <https://www.kaffed.org/kultur-sanat/anadil/item/586-dil.html>
- Gellner, Ernest. *Müslüman Toplum*. (M. Günay, Çev.) İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2000.
- Göker, Diğdem Soyaltın-Colella & Eylem Akdeniz. De-Europeanisation and Equal Citizenship in Turkey: The Case of Circassians, *Italian Journal of International Affairs*, Vol:54, (2019): 65.
- Halbwachs, Maurice. *Kolektif Hafıza*, Ankara: Heretik Yayınları. 2018.
- Huntigton, Samuel. *Medeniyetler Çatışması*, Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Kamacı, Hayri Ersoy- Aysun. *Çerkez Tarihi*, İstanbul: Tüzmamanlaryayıncılık, 1992.
- Karakaş, Ömer. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'ne İskan Olunan Çerkes Toplumunda Sosyal Sınıflaşma ve Kölelik, *Avrasya İncelemeri Dergisi*, (2012): 132.
- Karpat, Kemal. *Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Kymlicka, William. *Çok Kültürlü Yurttaşlık*. (A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.

- Liy, Ergün Özgür. Abhaz, Abaza, Çerkes ve Ermeni Etnik Grupları Değerler ve Kültürlenme, S. A. Arı içinde, *Geçmişten Geleceğe Çerkesler: Kültür, Kimlik ve Siyaset* Ankara: Kaf-Dav, 2014. s.382-394.
- Miyazawa, Eiji. Memory Politics: Circassians of Uzunyayla, Turkey. (Doktora Tezi). University of London, Londra.
- Pieterse, Jan Nederveen Ethnicities and multiculturalisms: politics of boundaries. T. M. Stephen May in, *Ethnicity, Nationalism, and Minority Rights* Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 30.
- Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.
- Serter, Yelda Tutar. Tek Parti Döneminde Azınlık Politikası ve Varlık Vergisi. *Route Educational and Social Science Journal*, Vol. 4(8), (2017), 29.
- Shinkuba, Bagrad. Son Ubih, İstanbul: Tüm Zamanlar Yayıncılık, 2000.
- Düzenli, Tuncay. (2006). Adapazarı ve Civarında Çerkez Muhacirlerin İskânı ve Uyum Problemleri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Turner, Bryan. *Oryantalizm, Postmodernizm ve Din*. İstanbul: Anka Yayınları. 2003.